Szabó T. Anna: Shakespeare szonettjei Szabó Lőrinc fordításában

Tézisek

A dolgozat Shakespeare Szonettjeinek újabb értelmezései alapján született. Mióta az irodalomtudomány kimondta, hogy a költészet nyelve a paradoxon nyelve, Shakespeare *Szonettjei*nek olvasata is megváltozott: immár nem az egyetlen feltételezett jelentés megtalálása a cél, hanem az összes lehetséges jelentés feltérképezése, hiszen a versek nem egyértelműek: egyetlen szóhoz, szószerkezethez több, egymást kiegészítő jelentés társul. A szöveg asszociációs struktúráját és a versek nyelvi és retorikai működését feltérképező szonettkiadások közül különösen a Stephen Booth-féle 1977-es kiadás, a New Penguin Shakespeare sorozatban 1995-ben megjelent John Kerrigan-féle jegyzetek és Helen Vendler 1997-ben megjelent *The Art of Shakespeare's Sonnets* című könyve volt segítségemre.

A kortárs angol-amerikai szonettértelmezések tárgyalása után a dolgozat felvázolja a magyar Shakespeare-szonettfordítás- és értelmezés kezdeteit, különös tekintettel a hermeneutikai bizonytalanságot sugalló hamleti felhő-hasonlat Szász Károly, Arany János és Babits Mihály általi felhasználására. A korai fordítók a retorikai egyenesség és a személyes őszinteséget hiányolták a szövegből; Szabó Lőrinc azután Stefan George nyomán, és saját költészetszemléletének sugallatára, személyes vallomásnak fogta fel a *Szonettek*et.

Szabó Lőrinc Shakespeare *Szonettjei*nek két teljes fordítását életének két meghatározó periódusában végezte el, és a dolgozat kimutatja Shakespeare Szabó Lőrincre tett hatását, konkrét szövegpárhuzamokkal szemléltetve a hatás mértékét.

Különösen fontos, hogy mindkét fordítást erősen befolyásolta az adott élethelyzet és pályaszakasz. Az első, 1921-ben megjelent fordítást nagyon fiatal korában készítette, pályája legelején. A dolgozat levelek, naplórészletek és visszaemlékezések felhasználásával végigköveti a versfordító Szabó Lőrinc útját az „érlelő diákévektől” a budapesti irodalmi

életbe való betörésig, különös figyelmet fordítva a korai évek fennmaradt versfordításaira, amelyek meghatározták első Shakespeare-fordításának stílusát és hangvételét. Szabó Lőrinc fordítói hangjának kialakulását és átalakulását egyik első, tizenhét éves korában készült fordításának – Baudelaire „*Hymne”* című versének – és a későbbi átdolgozásoknak az összevetésével szemlélteti. A vers viszonylagos egyszerűsége és a három teljesen különböző változat szépen demonstrálja a költői hang és gyakorlat kialakulásának bonyolult lelki és formai folyamatát.

A fordítás kapcsán a dolgozat kitér Tóth Árpád és Babits Mihály Szabó Lőrincre tett hatására, amely alapvetően befolyásolta az első fordítás hangvételét. Egy fejezetben megvizsgálja, hogyan dolgozik a költő és fordító, mint fordításkritikus. A vizsgálat tárgya a *Tóth Árpád Wilde fordításai* című írás, egyrészt azért, mert az angolból fordítás lehetőségeivel foglalkozik (Oscar Wilde *A readingi fegyház balladája* című verse kapcsán), másrészt pedig azért, mert ez a korai korszakából való tanulmány 1921-ben íródott, a Shakespeare-fordítás idején. Külön érdekessége a kritikának, hogy éppen Babits után legnagyobb példaképével és riválisával foglalkozik benne: a szintén Debrecenből indult Tóth Árpád, fordítótársa és újságíró munkatársa, nemcsak életében, de Tóth halála után is versengésre, rajongásra és kritikára késztette Szabó Lőrincet, és meghatározója volt egész pályájának.

A huszadik szonett szövegváltozatai kapcsán egész fejezet foglalkozik a Babits-hatás fontosságával, feltárva ugyanakkor az első szonettfordítás-kötet keletkezési körüényeinek egy furcsaságát: azt, hogy a fiatal magyar fordító élete és sorsa erősen hasonlított ekkor a Shakespeare-szonettekben elbeszélt szerelmi háromszögtörténethez, és ez a fordítás értelmezését és hangvételének átfűtöttségét is befolyásolta. A történet dátumokban elbeszélve a következő: a Babitsot rajongva szerető Szabó Lőrinc a 1920 májusában kapta a kiadói megbízást a *Szonettek* lefordítására. Leveleiből tudható, hogy ez év novemberére elkészült a munka harmadával. Ugyanebben a hónapban ismerték meg – ő és Babits – Tanner Ilonát, aki mindkettejük életét felkavarta. December nyolcadikán Ilona és Lőrinc elhatározzák, hogy

összeházasodnak, és mindketten Babitsnál fognak élni. Január tizenegyedikén Babits teljesen váratlanul, mindössze a hetedik találkozásuk után megkéri Tanner Ilona kezét, aki azonnal igent mond. Néhány napon belül összeházasodnak, és Ilona ugyanúgy Babitshoz költözik, mint ahogy eredetileg Szabó Lőrinccel tervezte – de immár a ház asszonyaként. És ebben az időben fordítja Szabó Lőrinc a "fekete hölgyhöz" szóló szonetteket: január huszonnegyedikén tart a százharmincadiknál, és február tizennegyedikén fejezi be a 154 szonettből álló ciklust. Talán ezért volt Szabó Lőrinc élete végéig meggyőződve a *Szonettek* életrajzi fedezetéről: hiszen a fordítása hátterét a szinte percre párhuzamosan történő életrajzi események adták. A huszadik szonett újrafordításának, sőt az egész átírásnak, a fenti tények ismeretében, lélektani okai is lehettek: Szabó Lőrinc végképp le akart zárni egy korszakot az életéből, és, akár a saját verseiben, újra kívánta értékelni a Babitshoz fűződő viszonyát.

A naplók és levelek alapján a dolgozat végigköveti Szabó Lőrinc 1921-es fordításának keletkezési körülményeit. A sok és nehéz szonettel a költő-fordító alig több mint hét hónap alatt elkészült, a magának kiszabott ütem pontos betartásával. A bevezetőt és a jegyzeteket azonban utólag, és csaknem két hónapig írta; a jegyzetek javarésze voltaképpen csak a szöveg körülírása-magyarázása, és szinte sehol nem utal a többértelműségekre – úgy tűnik, ekkoriban csakis egyféle értelmezést fogadott el. A fordítás keletkezési körülményeinek, majd kedvező fogadtatásának (különösen Jászai Mari népszerűsítő munkájának) ismertetése után a dolgozat kitér a szöveg jellemzőire. Akár szimbolikusnak is tűnhet: a muzikálisabb, könnyedebb első fordításban harmincöt szonettben fordulnak elő a "dal" szó alakváltozatai, míg a másodikban csak tizenkilencszer, és a szárnyalóbb-muzikálisabb fiatalkori fordítás valósággal fényben úszik (a „fény” szó negyven szonettben van jelen - a második fordítás alig feleannyiszor él vele).

A dolgozat másik fontos célja a magyar költő-fordító módszerének feltérképezése – a fordítás menetének és mikéntjének ismertetéséhez azonban feltétlenül szükség van a nyelvtudás vizsgálatára is. Szabó Lőrinc nem tanult hivatalos keretek között angolul, de saját

erejéből már feltehetőleg diákkorában megpróbálkozott a nyelvvel, amit korai Whitman-fordítása is szemléltet, amelyet szemlátomást azzal a szándékkal választott ki és készített el, hogy betagolódjon vele egy számára ismeretlen nyelvi-kulturális közegbe, és bebizonyítsa saját sokoldalúságát. A dolgozat kimutatja, hogy Szabó Lőrinc első nagy fordítása, Omar Khajjám *Rubaiát*-ja az angol szöveg figyelembevételével ugyan, de jobbára még közvetítő nyelvekből készült, ám ezt a költő maga soha nem vallotta be: csak egy apró naplóbejegyzés és egy levélrészlet árulkodik róla. A később átdolgozott szöveg változatainak összevetése mutatja, hogy milyen javításokat ejtett a szövegen: főként a pontosítás volt a szándéka. A dolgozat végigköveti azt az utat, ahogy a fiatal és gyakorlatlan fordító megkapta élete első, döntő fontosságú munkáját. Pestre érkezése óta először érezte magát anyagi és szakmai biztonságban – pedig azt nem is tudhatta, hogy élete első önálló fordításkötete milyen hatalmas, meghatározó hatással lesz a további életére és pályájára. 1930-ban így emlékszik meg erről: „1919 őszén vagy telén csináltam ezt a fordítást, februárban jelent meg belőle egy kis mutató a Nyugat-ban, másnap erről tárcát írt az akkori Világ, harmadnap a Genius megbízott a Shakespeare-szonettek fordításával."

Kimutatható tehát, hogy első „angol" fordítása, a Fitzgerald-féle Omar Khajjám megjelenésének és sikerének következtében kapta meg Shakespeare *Szonettjei*nek fordítását, még mielőtt kellően otthonos lehetett volna az angol nyelvben – pedig Shakespeare szójátékainak, utalásainak megértéséhez az alapos nyelvismeret elengedhetetlen. Honnan tudott Szabó Lőrinc angolul? Miután mind Arany, mind pedig Babits egyedül, olvasás útján és angol fordítások készítése közben tanulta meg a nyelvet, ezen a kérdésen általában minden életrajzíró diszkréten átlép, főleg, hogy maga Szabó Lőrinc többször is hangsúlyozza, hogy Babitstól tanult meg, akiben megkapta végre azt a fegyelmezett és rendszeres „polihisztor apát", akire már kisdiák korában is szüksége lett volna. Szabó Lőrinc azt állítja, hogy Babitstól tanult angolul, az adatok összevetése azonban azt mutatja, hogy Szabó Lőrinc szándékosan ködösít a nyelvtudásával kapcsolatban.

Az angoltanítás időpontjának meghatározását nehezíti, hogy maga Szabó Lőrinc a *Vers és valóság*ban azt írja az *Angol líra* című vers kapcsán, hogy „olyan időről szól, amikor már nála laktam. A szoba az ő középső vagyis könyvtárszobája volt, az én díványomat is oda vittük át ideiglenesen. Ami egyúttal azt is jelzi, hogy tél, vagy még hideg lehetett, és spórolni kellett a kevés tüzelővel." Szabó Lőrinc 1920 július másodikától lakott Babitsnál, tehát az Omar Khajjám fordítás után költözött be. Nyáron már Coleridge-ot és Shakespeare-t fordított. Tehát vagy az emlékezés téved, és Babits már hamarabb kezdte angolul tanítani Szabó Lőrincet a lakásán (1920 telén-tavaszán, tehát az Omar-fordítás tájékán), vagy mégis nyáron tanította, miután odaköltözött, akkor viszont éppen a Shakespeare-szonettek fordításának kezdetére esett a tanulás; ha a versnek és az emlékezésnek is igaza van, akkor viszont 1921 őszére-telére tehető az angoltanulás, amikor már nemcsak túl volt első két nagyobb angol fordításán, de a *Szonettek* harmadával is elkészült. Különös az is, hogy sem Fitzgeraldot, sem Coleridge-ot, sem pedig Shakespeare nevét nem említi a vers.

Gyakorlatilag kimondható, hogy Szabó Lőrinc Coleridge-n és Shakespeare-n tanult meg angolul (de még a második fordítás elkészítésekor sem volt annyira biztos a tudása, hogy ne használjon magyar és német segédszövegeket). Az első fordítás pontossága tehát relatív: a segédszövegek használata miatt nemegyszer keveredik képzavarokba, és a fordítás ihletett emelkedettsége is gyakorlatlanságának köszönhető. Első „angol" fordításában, az Omar Khajjamban azonban még ennél is több az improvizáció és a licencia. Különleges indulás ez egy költőnek, aki később sokan a legpontosabb műfordítónak tartanak, és aki olyan elszántan törekszik majd a véglegességre: egy eredetiben hozzáférhetetlen perzsa költő több variánsban létező angol ferdítésének lefordítására kap megbízást, amit ő aztán német és francia fordítások alapján fordít le végül, mégpedig csekély egy hónap alatt – hogy aztán később ő maga is két ízben dolgozza át a szöveget. Egy többszörös fordítást fordít tehát, amelynek az eredetije is kétséges. Improvizáció, variáns, ráérzés, „szép hűtlenség"– ezek a szavak jobban illenek Szabó Lőrinc műfordítói indulására, mint az az „obszcén pontosság", amivel Szentkuthy

Miklós jellemezte költői alkatát később.

A segédszövegek használatának tényét bizonyítandó a kortárs angol-amerikai szonettértelmezéseket követve sorról sorra, szonetről szonettre összeveti Szabó Lőrinc első fordítását az angol szöveggel, majd George német fordításával, és az egész szonett-cikluson átívelő példák hosszú sorával bizonyítja be, hogy az első fordítás készítésekor a nyelvtudásában még erősen bizonytalan Szabó Lőrinc milyen nagy mértékben támaszkodott Stefan George német szonett-fordításaira és magyar fordító-elődeire. A Szász-Győry-féle fordítás hatását maga a költő is elismerte az első fordítás előszavában (precízen felsorolva a kölcsönzéseket, de a hatások és sugallatok összessége ennél jóval gazdagabb). A Stefan George készítette szép és pontos, bár jóval kevésbé többértelmű német szöveg hatásának mértékéről azonban mindvégig hallgatott – ez az oka annak, hogy még kritikusai sem vették észre, hogy mindkét fordításban jócskán akadnak olyan képek, sőt képzavarok is, amelyek a német szövegből eredeztethetőek, és annak állandó használatáról árulkodnak – ennek talán legkirívóbb példája a hetvenötödik szonett, amelynek híresen szép, immár a magyar költészet részévé lett nyitó- és zárósorai Shakespeare helyett egy az egyben George megoldásait használják fel.

A sokféle segédszöveg használata némi lelkiismeret-furdalást kelthetett a fiatal fordítóban, mert az első fordítás 1923-as újrakiadása után ezt a szöveget nem engedte még egyszer megjelentetni. Feltételezhető, hogy az újrafordítás gondolatának kezdeti elindítója egy 1923-as beszélgetés volt Móricz Zsigmond és Mikes Lajos között; az új változat elkészítésének további motivációit a költő saját nyilatkozatai szellemében is megvizsgálja a dolgozat, utalva a saját költészetében végbement paradigmaváltásra is.

A második, 1948-ban megjelent fordítás előzményeinek bemutatása után a szöveg jellemzőinek elemzése következik, majd a két fordítás részletes, az egész ciklusra kiterjedő összevetése, és végül az összes lehetséges jelentés feltérképezésének segítségével a legújabb elemzésekre támaszkodó verselemzésekben mutatja meg, hogy a fordító nem mindig tartotta

meg a *Szonettek* szavainak asszociációs mezejét, képeinek logikáját: a "szó-kémiai kísérletezésben" a jelentés desztillálása során elvész az eredeti értelem. Ami megmarad: tiszta, de egynemű anyag.

A dolgozat fő célja azonban egy genetikus fordítás-kiadás előkészítése, hiszen amit ma úgy ismerünk, hogy *Shakespeare Szonettjei, Szabó Lőrinc fordításában*, nem mindenben azonos a második, 1948-as fordításváltozattal, hanem egy harmadik, a másodiktól igen sok helyen eltérő szövegváltozat, amit, levelei tanúsága szerint, 1955 nyarán fejezett be. Ebben a kiadásban hatvankét szonettben változtatott, az írásjeleket is beleértve összesen száztizenöt helyen. Ráadásul öt szonett esetében elmulasztotta átvezetni 1955-ös javításait a majd csak posztumusz (1958-ban) megjelenendő *Örök Barátaink*ba, és mivel az azóta megjelent szonettkiadások szerkesztői az *Örök Barátaink* szövegét vették alapul, az utolsó autográf változtatások nem kerültek bele a mai kiadások szövegébe.

A *Szonettek* fordítását már a kezdetektől végigkísérte a javítgatás. A Nyugatban 1921-ben megjelent 31 mutatvány-szonettből tizenkettőn végzett kisebb-nagyobb módosításokat, mire a kötetbe belekerültek (két esetben több egymást követő sor teljesen átírt). Később, a másik fordításváltozat előhírnökeként, az *Örök barátaink*ban jelent meg huszonegy szonett új fordítása 1941-ben; ezek közül nyolc nem teljesen egyezik meg az 1948-as változat fordításaival.

Az 1956-os javított kiadás csak azért tekinthető a végső változatnak, mert egy esztendőre rá Szabó Lőrinc meghalt, és a későbbi kiadásokba már nem volt módja belejavítani. Valószínű, hogy ha ma élne, ezt a második fordítását sem tartaná véglegesnek, ahogy a korábbiakat sem fogadta el annak, a „simogatást” és a „szöszmötölést” ugyanis a folyton érő, egyre gyakorlottabb költő soha nem bírta volna abbahagyni. A probléma csak egy módon oldható fel - ha mindegyik szövegváltozatot figyelembe vesszük. Ha valóban teljes képet akarunk nyújtani a *Szonettek* fordításáról, akkor egyetlen elemzési módszer vezethet csak eredményre: a szövegkritika relativizálódását munkamódszerré emelő genetikus

textológia, amely feladta a végleges, ideális szöveg rekonstruálásának illúzióját. A genetikus textológia módszereit a műfordítás-kritika még tanulságosabban alkalmazhatná, mint a primér szövegek vizsgálata, hiszen – ellentétben az alkotással – ezen a területen ismert az irány, amely felé a szövegalkotó tart: a minél szebb és pontosabb fordítás a célja, és a kész fordításszöveg mindig hozzámérhető az eredetihez. A dolgozat azt kívánja bemutatni, hogy Szabó Lőrinc fordításai Shakespeare szonettjeiből különösen alkalmasak egy genetikus kiadásra.

Dolgozatomban a szövegkeletkezés mindhárom fázist dokumentálom: az 'avant-texte' a fordítások előtörténetét dokumentálja Szabó Lőrinc naplói, levelei, cikkei, visszaemlékezései és versei alapján, a 'texte' vizsgálatát a szövegek összehasonlító elemzése képezi, az 'apres-texte' pedig egyrészt a fordítások utóéletét vizsgálja, másrészt pedig a már megjelent szövegek változtatásait dokumentálja részletesen.

A szövegek elemzésekor a módszerem a következő volt: egyenként és sorról sorra összevetettem az első fordítás esetében Stefan George német Shakespeare-fordításszövegét, a Szász-Győry-féle magyar fordítást és a Szabó Lőrinc-fordítás 1921-es és 1923-as Genius-kiadását, mind a 154 szonettet, valamint az új fordításból készült két első alapkiadást (1948, 1956), és összevetésképpen az új kiadásokból is néhányat: a Franklin által kiadott 1948-as kétnyelvű edíciót, majd az Ifjúsági Kiadó 1956-os szövegét, a Móra kiadó 1957-es szövegét, a Shakespeare: *Versek* című 1962-es kiadás által leközölt *Szonettek*et, a Helikon kiadó 1964-es és 1979-es kiadását valamint az Európa kiadó 1984-es Szonettek-jének szövegét – végül pedig mindkét fordítás anyagát összehasonlítottam a *Magyar Shakespeare-tár*ban megjelent Ferenczi Zoltán-féle fordítás szövegével.

A „close reading" módszerével készült verselemzések és a fordítás hátterét és fázisait dokumentáló fejezetek alkotta dolgozat egyben tisztelgés Szabó Lőrinc páratlan műfordítói teljesítménye előtt.